

بررسی و تحلیل متون مالیه شیعیان

در فرهنگ و تمدن اسلامی تا قرن هفتم هجری

دکتر فرشته بوسعیدی

دکتر محمدعلی چلونگر

دکتر اصغر منتظرالقائم

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

یاپیز ۱۴۰۲

بوسعیدی، فرشته، ۱۳۶۲ -
بررسی و تحلیل متون مالیه شیعیان در فرهنگ و تمدن اسلامی تا قرن هفتم هجری / فرشته بوسعیدی، محمدعلی چلونگر،
اصغر منتظرالقائم. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۲
۴۱۶ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۶۹۰: تاریخ اسلام؛ ۱۳۹)
ISBN: 978-600-298-476-0
بها: ۲۵۰۰۰۰۰ ریال
فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه. ص. [] -؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. مالیه عمومی -- سرزمین‌های خلافت اسلامی -- تاریخ -- اسناد و مدارک. ۲. Finance, Public--Islamic Empire--
History--Sources. ۳. مالیه عمومی -- کشورهای اسلامی -- تاریخ. ۴. Finance, public--Islamic countries--history.
۵. مالیات اسلامی -- قرن ۱-۷ق. -- اسناد و مدارک. ۶. Taxation--Islamic countries--7-14th centuries--Sources.
۷. شیعیان -- وضع اقتصادی -- تاریخ. ۸. Shiites--Economic conditions--History
الف. چلونگر، محمدعلی، ۱۳۴۱- ب. منتظرالقائم، اصغر، ۱۳۳۷-
HG۱۸۷/۴ ۳۳۲/۰۹۱۷۶۷
شماره کتابشناسی ملی
۹۲۷۲۸۵۱

بررسی و تحلیل متون مالیه شیعیان در فرهنگ و تمدن اسلامی تا قرن هفتم هجری
مؤلفان: دکتر فرشته بوسعیدی، دکتر علی چلونگر (عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان) و دکتر اصغر منتظرالقائم
(عضو هیئت علمی دانشگاه اصفهان)
ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه
چاپ اول: پاییز ۱۴۰۲
تعداد: ۲۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم-سبحان
قیمت: ۲۵۰۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نیش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات
۳۲۱۱۱۳۰۰) نامبر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: http://rihu.ac.ir/fa/book
مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام‌به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه‌السلام، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۶۸۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته‌های تاریخ تشیع، تاریخ اسلام و تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری و نیز علاقه‌مندان به مطالعات تاریخ‌نگاری و علوم حدیث تهیه شده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلفان محترم اثر، دکتر فرشته بوسیعی، دکتر محمدعلی چلونگر و دکتر اصغر منتظرالقائم و نیز از ارزیاب محترم، حجت‌الاسلام والمسلمین قاسم خانجانی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار..... ۱

فصل اول: منابع مالی دولت اسلامی

- ۱-۱. زمینه‌ها، علل و عوامل نگارش تک‌نگاری‌ها در باب منابع مالی دولت اسلامی ۸
- ۱-۱-۱. جامعیت اسلام ۸
- ۱-۱-۲. رویکرد قرآن به منابع مالی دولت اسلامی ۹
- ۱-۱-۳. بهره‌گیری از سنت رسول خدا ﷺ ۹
- ۱-۱-۴. توجه به مسائل فقهی - مالی ۱۰
- ۱-۱-۵. فتوحات و گسترش مناطق اسلامی ۱۰
- ۱-۱-۶. تاریخ‌نگاری ۱۱
- ۱-۲. انواع آثار تألیفی شیعیان در باب منابع مالی دولت اسلامی ۱۲
- ۱-۲-۱. تک‌نگاری‌های سیاسی - اجتماعی - فقهی ۱۲
- ۱-۲-۱-۱. خراج (مالیات اراضی) ۱۲
- ۱-۲-۱-۱-۱. علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب خراج توسط شیعیان ۱۳
- ۱-۲-۱-۱-۲-۱. جغرافیای خراج نگاری اسلامی ۱۶
- ۱-۲-۱-۱-۲-۲. خراج نگاران مسلمان ۱۶
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳. آثار تألیفی شیعیان در باب خراج ۱۸
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳-۱. یحیی بن آدم قرشی (۲۰۳ق) ۱۸
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳-۲. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق) ۲۰
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳-۳. ابوالحسین محمد بن بحر رهنی (۳۲۲ق) ۲۱
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳-۴. عبدالعزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی (۳۳۲ق) ۲۲
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳-۵. عباد بن عباس بن عباد طالقانی (۳۳۵ق) ۲۳
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳-۶. قدامة بن جعفر (۳۳۷ق) ۲۴
- ۱-۲-۱-۱-۲-۳-۷. حسن بن محمد بن عبد الله بن هارون (۳۵۲ق) ۲۶

- ۲۸.....۱-۲-۱-۱-۳-۸. علی بن وصیف (۳۷۰ق).....
- ۲۹.....۱-۲-۱-۱-۴. انواع خراج‌نگاری‌ها.....
- ۳۰.....۱-۲-۱-۱-۵. محتوا و کاربرد کتب خراج.....
- ۳۱.....۱-۲-۱-۱-۵-۱. کاربرد تاریخی.....
- ۳۱.....۱-۲-۱-۱-۵-۲. کاربرد فقهی - حدیثی.....
- ۳۲.....۱-۲-۱-۱-۶. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب خراج.....
- ۳۵.....۱-۲-۱-۲. جزیه (مالیات سرانه).....
- ۳۶..... علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب جزیه توسط شیعیان.....
- ۳۸.....۱-۲-۱-۲-۱. آثار تألیفی شیعیان در باب جزیه.....
- ۳۸.....۱-۲-۱-۲-۱-۱. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق).....
- ۳۸.....۱-۲-۱-۲-۱-۲. محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق).....
- ۳۹.....۱-۲-۱-۲-۱-۳. محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق).....
- ۳۹.....۱-۲-۱-۲-۱-۴. محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق).....
- ۴۰.....۱-۲-۱-۲-۱-۵. محمد بن حسن بن علی طوسی (۴۶۰ق).....
- ۴۲.....۱-۲-۱-۲-۲. محتوا، موضوع، هدف، سبک نگارش و رویکرد نویسندگان این آثار.....
- ۴۲.....۱-۲-۱-۲-۳. کاربرد تألیفات شیعیان در باب جزیه.....
- ۴۳.....۱-۲-۱-۲-۴. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب جزیه.....
- ۴۵.....۱-۲-۱-۳. غنائم و انفال.....
- ۴۶.....۱-۲-۱-۳-۱. غنائم.....
- ۴۶.....۱-۲-۱-۳-۲. انفال.....
- ۴۷..... علل و زمینه‌های تألیف آثار درباره غنائم و انفال توسط شیعیان.....
- ۴۹.....۱-۲-۱-۳-۳. آثار تألیفی شیعیان در باب غنائم و انفال.....
- ۴۹.....۱-۲-۱-۳-۳-۱. محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق).....
- ۴۹.....۱-۲-۱-۳-۳-۲. محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق).....
- ۵۰.....۱-۲-۱-۳-۳-۳. عبدالله بن حمزه بن سلیمان (۶۱۴ق).....
- ۵۰.....۱-۲-۱-۳-۴. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب غنائم و انفال.....
- ۵۲.....۱-۲-۱-۴. فیء.....
- ۵۲..... علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب فیء توسط شیعیان.....
- ۵۴.....۱-۲-۱-۴-۱. آثار تألیفی شیعیان در باب فیء.....
- ۵۴.....۱-۲-۱-۴-۱-۱. محمد بن عیسی بن عبید کوفی (حیات ۲۵۴ق).....
- ۵۵.....۱-۲-۱-۴-۱-۲. محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (۲۹۰ق).....
- ۵۵.....۱-۲-۱-۴-۱-۳. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق).....
- ۵۵.....۱-۲-۱-۴-۱-۴. محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق).....
- ۵۶.....۱-۲-۱-۴-۲. تحلیل تاریخی آثار تألیفی شیعیان در باب فیء.....
- ۵۶.....۱-۲-۱-۵. اقطاع.....

- ۵۸..... علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب اقطاع توسط شیعیان
- ۵۸-۱-۲-۱-۵-۱..... آثار تألیفی شیعیان در باب اقطاع
- ۵۹-۱-۲-۱-۵-۱-۱..... محمد بن عمر واقدی (۲۰۷ق)
- ۶۰-۱-۲-۱-۵-۱-۲..... محمد بن احمد بن ابراهیم جُعی کوفی (حدود ۳۳۰ق)
- ۶۰-۱-۲-۱-۵-۱-۳..... عبدالعزیز بن یحیی بن احمد جلودی ازدی (۳۳۲ق)
- ۶۱-۱-۲-۱-۵-۲..... تحلیل تاریخی آثار تألیفی شیعیان در باب اقطاع
- ۶۲-۱-۲-۱-۶..... وقف
- ۶۴..... علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب وقف توسط شیعیان
- ۶۶-۱-۲-۱-۶-۱..... آثار تألیفی شیعیان در باب وقف
- ۶۶-۱-۲-۱-۶-۱-۱..... علی بن ابی سهل بن حاتم قزوینی (حیات تا ۳۵۰ق)
- ۶۶-۱-۲-۱-۶-۱-۲..... محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق)
- ۶۶-۱-۲-۱-۶-۱-۳..... محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق)
- ۶۷-۱-۲-۱-۶-۲..... تحلیل تاریخی آثار تألیفی شیعیان در باب وقف
- ۶۸-۱-۲-۲-۲..... تک‌نگاری‌های عبادی - فقهی
- ۶۸-۱-۲-۲-۱..... خُمس
- ۷۰..... علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب خمس توسط شیعیان
- ۷۱-۱-۲-۲-۱-۱..... آثار تألیفی شیعیان در باب خمس
- ۷۲-۱-۲-۲-۱-۱-۱..... جعفر بن محمد علیه السلام (۱۴۸ق)
- ۷۲-۱-۲-۲-۱-۱-۲..... محمد بن اورمه (زنده ۲۴۷ق)
- ۷۳-۱-۲-۲-۱-۱-۳..... علی بن مهزیار اهوازی (۲۵۴ق)
- ۷۵-۱-۲-۲-۱-۱-۴..... محمد بن عیسی بن عبید (حیات ۲۵۴ق)
- ۷۵-۱-۲-۲-۱-۱-۵..... حسین بن سعید بن مهران اهوازی (۲۵۷ق)
- ۷۶-۱-۲-۲-۱-۱-۶..... علی بن حسن بن علی بن فضال (۲۹۰ق)
- ۷۷-۱-۲-۲-۱-۱-۷..... محمد بن حسن بن فروخ صفار (۲۹۰ق)
- ۷۸-۱-۲-۲-۱-۱-۸..... محمد بن منصور بن یزید مرادی (۲۹۰ق)
- ۷۹-۱-۲-۲-۱-۱-۹..... حسن بن علی بن حسین (اطروش) (۳۰۴ق)
- ۸۰-۱-۲-۲-۱-۱-۱۰..... حمید بن زیاد بن حماد (۳۱۰ق)
- ۸۱-۱-۲-۲-۱-۱-۱۱..... محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق)
- ۸۲-۱-۲-۲-۱-۱-۱۲..... احمد بن محمد بن حسین دول قمی (۳۵۰ق)
- ۸۲-۱-۲-۲-۱-۱-۱۳..... محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق)
- ۸۳-۱-۲-۲-۱-۱-۱۴..... محمد بن علی بن حسین بابویه قمی (۳۸۱ق)
- ۸۳-۱-۲-۲-۱-۱-۱۵..... سعید بن هبة الله راوندی (۵۷۳ق)
- ۸۴-۱-۲-۲-۱-۲..... تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب خمس
- ۸۷-۱-۲-۲-۲-۲..... زکات
- ۸۸..... علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب زکات توسط شیعیان

- ۱-۲-۲-۲-۱. آثار تالیفی شیعیان در باب زکات ۹۱
- ۱-۲-۲-۲-۱. ابورافع (حدود ۴۱ق) ۹۲
- ۱-۲-۲-۲-۱. حارث اعور همدانی (۶۵ق) ۹۲
- ۱-۲-۲-۲-۱. ربیعہ بن سُمیع (قرن ۱ق) ۹۳
- ۱-۲-۲-۲-۱. بکر بن احمد بن محمد بن ابراهیم (اوایل قرن ۲ق) ۹۴
- ۱-۲-۲-۲-۱. عبدالملک ابن عبدالعزیز بن جریج (۱۵۰ق) ۹۴
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن عبدالرحمن بن مغیره بن ابو ذیب (۱۵۹ق) ۹۵
- ۱-۲-۲-۲-۱. معاویه بن عمار دُهنی (۱۷۵ق) ۹۶
- ۱-۲-۲-۲-۱. اسماعیل بن موسی بن جعفر بن الحسین (حیات قبل از ۱۸۳ق) ۹۶
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن فضیل ابن غزوان صَبّی (۱۹۵ق) ۹۷
- ۱-۲-۲-۲-۱. علی بن ابی حمزه (حدود ۲۰۰ق) ۹۸
- ۱-۲-۲-۲-۱. یونس بن عبدالرحمن (۲۰۸ق) ۹۹
- ۱-۲-۲-۲-۱. حماد بن عیسی جهنی (۲۰۹ق) ۱۰۰
- ۱-۲-۲-۲-۱. صفوان بن یحیی (۲۱۰ق) ۱۰۱
- ۱-۲-۲-۲-۱. عبدالله بن جبلة بن حنان (۲۱۹ق) ۱۰۲
- ۱-۲-۲-۲-۱. موسی بن قاسم بن معاویه بجلی (حیات قبل ۲۲۰ق) ۱۰۲
- ۱-۲-۲-۲-۱. حسن بن علی بن فضال (۲۲۴ق) ۱۰۳
- ۱-۲-۲-۲-۱. حریر بن عبدالله ازدی سجستانی کوفی (۲۲۹ق) ۱۰۳
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن اورمه قمی (زنده ۲۴۷ق) ۱۰۵
- ۱-۲-۲-۲-۱. حسین بن سعید بن مهران (زنده تا ۲۵۴ق) ۱۰۶
- ۱-۲-۲-۲-۱. علی بن مهزیار اهوازی (حدود ۲۵۴ق) ۱۰۷
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن عیسی بن عبید موسی (حیات ۲۵۴ق) ۱۰۷
- ۱-۲-۲-۲-۱. موسی بن حسن بن عامر بن عمران اشعری (حیات قبل ۲۶۲ق) ۱۰۸
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن علی بن محبوب اشعری قمی (حیات قبل ۲۷۴ق) ۱۰۸
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی (۲۸۰ق) ۱۰۹
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن منصور بن یزید مرادی (۲۹۰ق) ۱۱۰
- ۱-۲-۲-۲-۱. علی بن حسن بن علی بن فضال (۲۹۰ق) ۱۱۰
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (۲۹۰ق) ۱۱۱
- ۱-۲-۲-۲-۱. سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی (۳۰۱ یا ۲۹۹ق) ۱۱۲
- ۱-۲-۲-۲-۱. عبدالله بن مغیره (قرن ۳ق) ۱۱۳
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن احمد بن عبدالله بن مهران کوفی (قرن ۳ق) ۱۱۳
- ۱-۲-۲-۲-۱. احمد بن ابی زاهر اشعری قمی (زنده حدود ۳۰۰ق) ۱۱۴
- ۱-۲-۲-۲-۱. حسن بن علی بن حسن بن زید (۳۰۴ق) ۱۱۴
- ۱-۲-۲-۲-۱. بکار بن احمد (بن زیاد) (۳۱۰ق) ۱۱۵
- ۱-۲-۲-۲-۱. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق) ۱۱۵

- ۱۱۶.....محمد بن یعقوب بن اسحاق (۳۲۹ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۳۵
- ۱۱۷.....محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۳۶
- ۱۱۷.....عبدالعزیز بن یحیی بن احمد جلودی بصری (۳۳۲ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۳۷
- ۱۱۸.....احمد بن محمد بن حسین بن دول قمی (۳۵۰ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۳۸
- ۱۱۸.....علی بن ابی سهل بن حاتم قزوینی (زنده در ۳۵۰ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۳۹
- ۱۱۹.....جعفر بن منصور الیمین (احتمالا ۳۶۵ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۴۰
- ۱۲۰.....جعفر بن محمد بن جعفر بن قولویه (۳۶۸ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۴۱
- ۱۲۰.....محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۴۲
- ۱۲۱.....محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۴۳
- ۱۲۲.....داود بن کوره قمی (احتمالا قرن چهارم).....۱-۲-۲-۲-۱-۴۴
- ۱۲۲.....أبو طالب بن عمار (۴۶۴ق).....۱-۲-۲-۲-۱-۴۵
- ۱۲۳.....هدف، سبک و روش نگارش، رویکرد نویسندگان و محتوا این آثار.....۱-۲-۲-۲-۲-۲
- ۱۲۴.....کاربرد کتب زکات.....۱-۲-۲-۲-۳-۳
- ۱۲۴.....کاربرد حدیثی - فقهی.....۱-۲-۲-۲-۳-۱
- ۱۲۶.....کاربرد تاریخی.....۱-۲-۲-۲-۳-۲
- ۱۲۷.....تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب زکات.....۱-۲-۲-۲-۴-۲
- ۱۳۰.....صدقات.....۱-۲-۲-۳-۲
- ۱۳۱.....زمینه‌ها، علل و عوامل تألیف آثار در باب صدقات توسط شیعیان.....۱-۲-۲-۳-۳
- ۱۳۲.....آثار تألیفی شیعیان در باب صدقات.....۱-۲-۲-۳-۱
- ۱۳۲.....اسماعیل بن علی بن اسحاق (۲۶۰ق).....۱-۲-۲-۳-۱-۱
- ۱۳۳.....محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی (۲۸۰ق).....۱-۲-۲-۳-۱-۲
- ۱۳۳.....محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق).....۱-۲-۲-۳-۱-۳
- ۱۳۴.....محمد بن یعقوب بن اسحاق (۳۲۹ق).....۱-۲-۲-۳-۱-۴
- ۱۳۵.....محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق).....۱-۲-۲-۳-۱-۵
- ۱۳۵.....محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق).....۱-۲-۲-۳-۱-۶
- ۱۳۶.....تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب صدقه.....۱-۲-۲-۳-۲
- ۱۳۷.....کفارات و نذورات.....۱-۲-۲-۴-۲
- ۱۳۷.....کفارات.....۱-۲-۲-۴-۱
- ۱۳۸.....نذورات.....۱-۲-۲-۴-۲
- ۱۳۹.....زمینه‌ها، علل و عوامل تألیف آثار در باب کفارات و نذورات توسط شیعیان.....۱-۲-۲-۴-۳
- ۱۴۲.....آثار تألیفی شیعیان در باب کفارات و نذورات.....۱-۲-۲-۴-۳
- ۱۴۲.....قاسم بن ابراهیم (۲۴۶ق).....۱-۲-۲-۴-۳-۱
- ۱۴۲.....حسین بن سعید بن مهران اهوازی (زنده تا ۲۵۴ق).....۱-۲-۲-۴-۳-۲
- ۱۴۳.....علی بن مهزیار اهوازی (۲۵۴ق).....۱-۲-۲-۴-۳-۳
- ۱۴۳.....محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی (۲۸۰ق).....۱-۲-۲-۴-۳-۴

- ۱-۲-۲-۴-۳-۵. محمد بن حسن بن فروخ صفار (۲۹۰ق)..... ۱۴۴
- ۱-۲-۲-۴-۳-۶. محمد بن منصور بن یزید مرادی (۲۹۰ق)..... ۱۴۵
- ۱-۲-۲-۴-۳-۷. حسن بن علی بن حسن بن زید رضی الله عنه (۳۰۴ق)..... ۱۴۵
- ۱-۲-۲-۴-۳-۸. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق)..... ۱۴۵
- ۱-۲-۲-۴-۳-۹. محمد بن یعقوب بن اسحاق (۳۲۹ق)..... ۱۴۶
- ۱-۲-۲-۴-۳-۱۰. احمد بن محمد بن حسین بن دول قمی (۳۵۰ق)..... ۱۴۷
- ۱-۲-۲-۴-۳-۱۱. محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق)..... ۱۴۷
- ۱-۲-۲-۴-۴-۴. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب کفارات و نذورات..... ۱۴۸
- ۱-۲-۲-۵. لُقَطَه (پیدا شده)..... ۱۵۱

فصل دوم: پیشه‌ها و صناعات (کسب و کار و انواع صنعت)

- ۱-۲. زمینه‌ها، علل و عوامل تألیف آثار در باب کسب و کار و صنایع توسط شیعیان..... ۱۵۸
- ۱-۲-۱-۱. رویکرد به مسئله کسب و کار و تجارت در قرآن..... ۱۵۸
- ۱-۲-۲-۱. توجه به مسائل فقهی - مالی..... ۱۵۹
- ۱-۲-۳-۱. نیازهای اقتصادی و مالی..... ۱۵۹
- ۱-۲-۴-۱. تاریخ‌نگاری..... ۱۶۰
- ۱-۲-۲. انواع آثار تألیفی شیعیان در باب کسب و کار و انواع صنعت..... ۱۶۰
- ۱-۲-۲-۱. آثار فقهی - حدیثی..... ۱۶۰
- ۱-۲-۲-۱-۱. کسب و کار، معیشت، رزق..... ۱۶۰
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱. آثار تألیفی شیعیان در باب کسب و کار، معاش و رزق..... ۱۶۲
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱. جعفر بن محمد رضی الله عنه (۱۴۸ق)..... ۱۶۲
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۲. جعفر بن بشیر بجلي (۲۰۸ق)..... ۱۶۳
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۳. یونس بن عبدالرحمن (۲۰۸ق)..... ۱۶۳
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۴. محمد بن سنان (۲۲۰ق)..... ۱۶۴
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۵. علی بن مهزیار اهوازی (۲۵۴ق)..... ۱۶۴
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۶. محمد بن اورمه (زنده ۲۴۷ق)..... ۱۶۵
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۷. حسین بن سعید بن مهران اهوازی (۲۵۷ق)..... ۱۶۵
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۸. محمد بن احمد بن جنید (۲۶۶ق)..... ۱۶۶
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۹. احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۷۴ق)..... ۱۶۶
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱۰. محمد بن حسن بن فروخ صفار (۲۹۰ق)..... ۱۶۷
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱۱. احمد بن محمد بن عیسی قمی (۳۰۰ق)..... ۱۶۷
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱۲. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق)..... ۱۶۸
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱۳. محمد بن یعقوب بن اسحاق (۳۲۹ق)..... ۱۶۸
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱۴. محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق)..... ۱۶۹
- ۱-۲-۲-۱-۱-۱-۱۵. محمد بن محمد بن طرخان بن اوزلغ (۳۳۹ق)..... ۱۶۹

- ۱۷۰..... ۱۶-۱-۱-۱-۲-۲. احمد بن محمد بن حسین بن دول قمی (۳۵۰ق)
- ۱۷۰..... ۱۷-۱-۱-۱-۲-۲. محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق)
- ۱۷۱..... ۱۸-۱-۱-۱-۲-۲. احمد بن فارس بن زکریا قزوینی (۳۹۰ق)
- ۱۷۱..... ۱۹-۱-۱-۱-۲-۲. حسین بن عبدالله بن سینا (۴۲۸ق)
- ۱۷۲..... ۲-۱-۱-۲-۲. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب کسب و کار، معاش و رزق
- ۱۷۵..... ۲-۱-۲-۲. تجارت
- ۱۷۸..... ۱-۲-۱-۲-۲. آثار تألیفی شیعیان در باب تجارت
- ۱۷۸..... ۱-۱-۲-۱-۲-۲. یونس بن عبدالرحمن (۲۰۸ق)
- ۱۷۹..... ۲-۱-۲-۱-۲-۲. صفوان بن یحیی (۲۱۰ق)
- ۱۷۹..... ۳-۱-۲-۱-۲-۲. محمد بن اورمه قمی (زنده تا ۲۴۷ق)
- ۱۸۰..... ۴-۱-۲-۱-۲-۲. حسین بن سعید بن حماد اهوازی (زنده تا ۲۵۴ق)
- ۱۸۰..... ۵-۱-۲-۱-۲-۲. علی بن مهزیار اهوازی (۲۵۴ق)
- ۱۸۰..... ۶-۱-۲-۱-۲-۲. محمد بن حسن بن فروخ صفار (۲۹۰ق)
- ۱۸۱..... ۷-۱-۲-۱-۲-۲. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق)
- ۱۸۱..... ۸-۱-۲-۱-۲-۲. عبدالعزیز بن یحیی بن احمد جلودی (۳۳۲ق)
- ۱۸۱..... ۹-۱-۲-۱-۲-۲. احمد بن محمد بن حسین بن دول قمی (۳۵۰ق)
- ۱۸۱..... ۱۰-۱-۲-۱-۲-۲. علی بن حسین بن محمد بن هیثم (۳۵۶ق)
- ۱۸۲..... ۱۱-۱-۲-۱-۲-۲. محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق)
- ۱۸۲..... ۲-۲-۱-۲-۲. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب تجارت
- ۱۸۴..... ۲-۲-۲. آثار فقهی - حدیثی - تاریخی
- ۱۸۴..... ۱-۲-۲-۲. صنایع
- ۱۸۵..... ۱-۱-۲-۲-۲. آثار تألیفی شیعیان در باب صنعت
- ۱۸۵..... ۱-۱-۱-۲-۲-۲. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق)
- ۱۸۶..... ۲-۱-۱-۲-۲-۲. احمد بن محمد بن عبیدالله ابن عیاش (۴۰۱ق)
- ۱۸۶..... ۲-۲-۲-۲. بازار
- ۱۸۸..... ۱-۲-۲-۲-۲. آثار تألیفی شیعیان در باب بازار
- ۱۸۹..... ۳-۲-۲-۲. الاسعار
- ۱۹۱..... ۱-۳-۲-۲-۲. آثار تألیفی شیعیان در باب الاسعار
- ۱۹۲..... ۱-۱-۳-۲-۲-۲. حسن بن موسی نوبختی (احتمالا ۳۱۰ق)
- ۱۹۳..... ۲-۱-۳-۲-۲-۲. مظفر بن محمد بن احمد بلخی (۳۶۷ق)
- ۱۹۳..... ۴-۲-۲-۲. صنعت حساب
- ۱۹۴..... ۱-۴-۲-۲-۲. تألیفات شیعیان در باب صنعت حساب
- ۱۹۵..... ۱-۱-۴-۲-۲-۲. فرائض (مواریث)
- ۱۹۷..... ۱-۱-۱-۴-۲-۲-۲. تکنگاری‌ها در باب فرائض
- ۱۹۸..... ۱-۱-۱-۱-۴-۲-۲-۲. امام علی علیه السلام (۴۱ق)

- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١-٢. عمر بن أذينة (١٦٩ق)..... ١٩٩
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٣. رفاعة بن موسى أسدي (حيات قبل از ١٨٣ق) ٢٠٠
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٤. هشام بن حكم كوفي (١٩٩ق) ٢٠٠
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٥. محمد بن عمر زبدي كوفي (قرن دوم)..... ٢٠٠
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٦. يونس بن عبدالرحمن (٢٠٨ق) ٢٠١
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٧. صفوان بن يحيى (٢١٠ق) ٢٠٢
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٨. حسن بن محبوب سراد (٢٢٤ق)..... ٢٠٢
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٩. علي بن حسن بن محمد طائي جرمي (حيات قبل از ٢٢٤ق)..... ٢٠٣
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٠. إسماعيل بن علي عمي (حيات قبل از ٢٣٢ق)..... ٢٠٣
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١١. محمد بن أورمة قمى (زنده ٢٤٧ق)..... ٢٠٣
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٢. معاوية بن حكيم بن معاوية دهنى كوفى (حدود ٢٥٤ق) ٢٠٤
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٣. حسين بن سعيد بن حماد اهواري (٢٥٧ق)..... ٢٠٤
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٤. فضل بن شاذان نيشابورى (٢٦٠ق) ٢٠٥
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٥. حسن بن محمد بن سماعة كوفى (٢٦٣ق)..... ٢٠٦
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٦. حسن بن علي بن أبي حمزه (٢٦٣ق)..... ٢٠٦
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٧. محمد بن أحمد بن يحيى (٢٨٠ق)..... ٢٠٧
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٨. محمد بن حسن بن فروخ صفار (٢٩٠ق)..... ٢٠٧
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-١٩. علي بن حسن بن علي (٢٩٠ق)..... ٢٠٨
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٠. عبد الله بن مغيرة (قرن ٣ق)..... ٢٠٨
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢١. موسى بن حسن بن سعد أشعري قمى (اواخر قرن سوم) ٢٠٨
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٢. سعد بن عبد الله بن أبي خلف أشعري قمى (٣٠١يا ٢٩٩ق)..... ٢٠٩
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٣. حميد بن زياد بن حماد (٣١٠ق) ٢٠٩
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٤. محمد بن يعقوب كليني (٣٢٩ق) ٢١٠
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٥. عبد العزيز بن يحيى بن أحمد جلودى (٣٣٢ق) ٢١٠
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٦. محمد بن إبراهيم بن جعفر (٣٤٠ق يا ٣٤٢ق)..... ٢١٠
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٧. علي بن أبي سهل حاتم بن أبي حاتم قزوینی (زنده تا ٣٥٠ق)..... ٢١١
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٨. محمد بن علي بن فضل (٣٥٠ق)..... ٢١١
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٢٩. أحمد بن محمد بن حسين بن دول قمى (٣٥٠ق)..... ٢١١
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٣٠. يحيى بن محمد بن أحمد علوى (٣٧٦ق) ٢١١
- ٢-٢-٢-٤-١-١-١-٣١. محمد بن عبدالله بن المطلب (٣٨٧ق) ٢١٢

- ۲۱۲.....۲-۲-۴-۱-۱-۱-۳۲. أحمد بن علی خضیب (قرن چهارم)
- ۲۱۲.....۲-۲-۴-۱-۱-۱-۳۳. محمد بن محمد بن أحمد بن رباط کوفی بجلي (احتمالا
 حیات قرن چهارم).....۲۱۲
- ۲۱۲.....۲-۲-۴-۱-۱-۱-۳۴. مظفر بن علی بن حسین حمدانی (حدود ۴۱۰ق).....۲۱۲
- ۲۱۲.....۲-۲-۴-۱-۱-۱-۳۵. محمد بن حسن بن علی طوسی (۴۶۰ق).....۲۱۲
- ۲۱۳.....۲-۲-۴-۱-۱-۱-۳۶. محمد بن محمد بن حسن طوسی (۶۷۲ق).....۲۱۳
- ۲۱۴.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۲. تک نگاری ها در باب حساب.....۲۱۴
- ۲۱۴.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۱. شجاع بن اسلم بن محمد بن شجاع (۳۱۸).....۲۱۴
- ۲۱۵.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۲. محمد بن محمد بن یحیی بن اسماعیل بن عباس (۳۸۸ق).....۲۱۵
- ۲۱۶.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۳. محمد بن حسن بن هیثم (۴۳۰ق).....۲۱۶
- ۲۱۸.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۴. علی بن حسن بن علی بن فضل (۴۶۵ق).....۲۱۸
- ۲۱۸.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۵. محمد بن ایوب طبری (۴۸۵ق).....۲۱۸
- ۲۱۹.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۶. حسن بن محمد بن علی بن حمدون (۶۰۸ق).....۲۱۹
- ۲۲۰.....۲-۲-۴-۱-۲-۱-۷. حسن بن علی کاشانی (قرن هفتم هجری).....۲۲۰
- ۲۲۱.....۲-۲-۴-۲-۲-۲. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب صنعت حساب.....۲۲۱
- ۲۲۶.....۲-۲-۴-۲-۲-۵. صنعت سکه (پول).....۲۲۶
- ۲۲۸.....۲-۲-۴-۲-۲-۵-۱. آثار تألیفی شیعیان در باب صنعت سکه.....۲۲۸
- ۲۲۹.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۱. محمد بن عمر واقدی (۲۰۷ق).....۲۲۹
- ۲۳۰.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۲. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق).....۲۳۰
- ۲۳۰.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۳. عبدالعزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی (۳۳۲ق).....۲۳۰
- ۲۳۰.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۴. نعمان بن محمد بن منصور بن احمد تمیمی (۳۶۳ق).....۲۳۰
- ۲۳۱.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۵. جعفر بن محمد بن قولویه (۳۶۹ق).....۲۳۱
- ۲۳۲.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۶. محمد بن أحمد بن جنید (۳۸۱ق).....۲۳۲
- ۲۳۲.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۷. حسن بن عبدالله بن سهل اهوازی (۳۹۵ق).....۲۳۲
- ۲۳۳.....۲-۲-۴-۱-۵-۱-۸. علی بن هبة الله عجلی (۴۷۵ق).....۲۳۳
- ۲۳۳.....۲-۲-۴-۲-۵-۲. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب سکه.....۲۳۳
- ۲۳۴.....۲-۲-۴-۲-۶-۲. صنعت اوزان و مقادیر.....۲۳۴
- ۲۳۶.....۲-۲-۴-۲-۶-۱. آثار تألیفی شیعیان در باب اوزان و مقادیر.....۲۳۶
- ۲۳۷.....۲-۲-۴-۱-۶-۱-۱. محمد بن منصور بن یزید مرادی (۲۹۰ق).....۲۳۷
- ۲۳۸.....۲-۲-۴-۱-۶-۱-۲. علی بن حسین بن علی مسعودی (۳۴۵-۳۴۶ق).....۲۳۸
- ۲۳۹.....۲-۲-۴-۱-۶-۱-۳. علی بن ابی سهل حاتم بن ابی حاتم قزوینی (حیات تا ۳۵۰ق).....۲۳۹
- ۲۳۹.....۲-۲-۴-۱-۶-۱-۴. محمد بن احمد ابوریحان بیرونی (۴۴۰ق).....۲۳۹
- ۲۳۹.....۲-۲-۴-۲-۶-۲. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب اوزان و مقادیر.....۲۳۹

فصل سوم: عقود، قراردادها و معاملات

۲۴۳	.....عقود، قراردادها و معاملات
۲۴۵	.....۱-۱-۳. زمینه‌ها، علل و عوامل تألیف آثار در باب عقود و قراردادها و معاملات توسط شیعیان
۲۴۵	.....۱-۱-۱-۳. رویکرد به عقود اسلامی در قرآن
۲۴۷	.....۲-۱-۱-۳. توجه به مسائل فقهی-مالی
۲۴۸	.....۳-۱-۱-۳. نیازهای اقتصادی و مالی
۲۴۹	.....۲-۱-۳. تألیفات شیعیان در باب عقود، قراردادها و معاملات
۲۴۹	.....۱-۲-۱-۳. عقود لازم
۲۴۹	.....۱-۱-۲-۱-۳. عقد بیع
۲۵۰	.....۱-۱-۱-۲-۱-۳. آثار تألیفی شیعیان در باب بیع
۲۵۰	.....۱-۱-۱-۱-۲-۱-۳. امام علی (علیه السلام) (۴۰ق)
۲۵۱	.....۲-۱-۱-۱-۲-۱-۳. حارث اعور همدانی (۶۵ق)
۲۵۱	.....۳-۱-۱-۱-۲-۱-۳. عبیدالله بن ابی رافع (قبل ۱۰۰ق)
۲۵۲	.....۴-۱-۱-۱-۲-۱-۳. یونس بن عبدالرحمن (۲۰۸ق)
۲۵۳	.....۵-۱-۱-۱-۲-۱-۳. صفوان بن یحیی (۲۱۰ق)
۲۵۳	.....۶-۱-۱-۱-۲-۱-۳. محمد بن سنان (۲۲۰ق)
۲۵۴	.....۷-۱-۱-۱-۲-۱-۳. عبدالرحمن بن ابی نجران (حیات قبل ۲۲۰ق)
۲۵۵	.....۸-۱-۱-۱-۲-۱-۳. حسن بن علی بن ابی حمزه (۲۶۳ق)
۲۵۵	.....۹-۱-۱-۱-۲-۱-۳. حسن بن محمد بن سماعه (۲۶۳ق)
۲۵۶	.....۱۰-۱-۱-۱-۲-۱-۳. محمد بن احمد بن جنید (۲۶۶ق)
۲۵۷	.....۱۱-۱-۱-۱-۲-۱-۳. محمد بن منصور بن یزید مرادی (۲۹۰ق)
۲۵۷	.....۱۲-۱-۱-۱-۲-۱-۳. حسن بن علی بن حسن بن زید (۳۰۴ق)
۲۵۷	.....۱۳-۱-۱-۱-۲-۱-۳. احمد بن میثم بن ابی نعیم کوفی (حیات قبل از ۳۱۰ق)
۲۵۸	.....۱۴-۱-۱-۱-۲-۱-۳. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق)
۲۵۸	.....۱۵-۱-۱-۱-۲-۱-۳. محمد بن احمد بن ابراهیم بن سلیم کوفی (حدود ۳۳۰ق)
۲۵۸	.....۱۶-۱-۱-۱-۲-۱-۳. عبدالعزیز بن یحیی بن احمد جلودی (۳۳۲ق)
۲۵۹	.....۱۷-۱-۱-۱-۲-۱-۳. علی بن حسین موسوی بغدادی (۴۳۶ق)
۲۵۹	.....۲-۱-۱-۲-۱-۳. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب بیع
۲۶۲	.....۲-۱-۲-۱-۳. عقد رهن و اجاره
۲۶۴	.....۱-۲-۱-۲-۱-۳. آثار تألیفی شیعیان در باب رهن و اجاره
۲۶۴	.....۱-۱-۲-۱-۲-۱-۳. محمد بن اورمه قمی (احتمالاً ۲۴۷ق یا بعد از آن)
۲۶۵	.....۲-۱-۲-۱-۲-۱-۳. علی بن مهزیار اهوازی (۲۵۴ق)
۲۶۵	.....۳-۱-۲-۱-۲-۱-۳. حسین بن سعید بن مهران اهوازی (۲۵۷ق)
۲۶۶	.....۴-۱-۲-۱-۲-۱-۳. محمد بن احمد بن جنید (۲۶۶ق)
۲۶۶	.....۵-۱-۲-۱-۲-۱-۳. حسن بن علی بن حسن بن زید (۳۰۴ق)

- ۲۶۷..... (۳۲۰ق) محمد بن مسعود عیاشی ۶-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۶۷..... (۳۳۰ق) محمد بن احمد بن ابراهیم بن سلیم (حدود ۳۳۰ق) ۷-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۶۷..... (۳۵۰ق) احمد بن محمد بن حسین بن دول قمی (۳۵۰ق) ۸-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۶۷..... تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب رهن و اجاره ۲-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۶۹..... عقد مزارعه و مساقات و ضمان ۳-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۱..... آثار تألیفی شیعیان در باب عقد مزارعه و مساقات و ضمان ۱-۳-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۱..... محمد بن احمد بن جنید (۲۶۶ق) ۱-۱-۳-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۲..... محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق) ۲-۱-۳-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۲..... محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق) ۳-۱-۳-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۲..... عقود جایز ۲-۲-۱-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۴..... آثار تألیفی شیعیان در باب عقود جایز ۱-۲-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۴..... محمد بن عمر واقدی (۲۰۷ق) ۱-۱-۲-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۴..... محمد بن احمد بن جنید (۲۶۶ق) ۲-۱-۲-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۵..... محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق) ۳-۱-۲-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۵..... محمد بن ابراهیم بن سلیم (حدود ۳۳۰ق) ۴-۱-۲-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۶..... احمد بن محمد بن حسین بن دول قمی (۳۵۰ق) ۵-۱-۲-۲-۱-۲-۱-۳
- ۲۷۶..... محمد بن حسن بن علی بن حسن (۴۶۰ق) ۶-۱-۲-۲-۱-۲-۱-۳

فصل چهارم: مالکیت

- ۲۸۰..... مالکیت خصوصی ۱-۴
- ۲۸۲..... زمینها، علل و عوامل تألیف آثار در باب مالکیت خصوصی توسط شیعیان ۱-۱-۴
- ۲۸۲..... توجه و رویکرد قرآن به بحث مالکیت خصوصی ۱-۱-۱-۴
- ۲۸۲..... توجه به مسائل فقهی - مالی ۲-۱-۱-۴
- ۲۸۳..... آثار تألیفی شیعیان در باب مالکیت خصوصی ۲-۱-۴
- ۲۸۳..... عطایا و هبه ۱-۲-۱-۴
- ۲۸۴..... آثار تألیفی شیعیان در باب عطایا و هبه ۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۵..... محمد بن احمد بن جنید (۲۶۶ق) ۱-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۵..... محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی (۲۸۰ق) ۲-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۶..... محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق) ۳-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۶..... محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق) ۴-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۶..... محمد بن وهبان بن محمد (قرن چهارم) ۵-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۷..... علی بن حبشی بن قونی کوفی (حدود ۳۴۵ق) ۶-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۷..... محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق) ۷-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۷..... سعید بن هاشم بن وعله بن عرام (حدود ۴۰۰ق) ۸-۱-۱-۲-۱-۴
- ۲۸۸..... محمد بن جعفر بن محمد بن هارون کوفی (۴۰۲ق) ۹-۱-۱-۲-۱-۴

- ۲۸۸..... ۲-۱-۲-۱-۴ تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب عطایا و هبه
- ۲۹۰..... ۲-۲-۱-۴ غصب
- ۲۹۲..... ۱-۲-۲-۱-۴ آثار تألیفی شیعیان در باب غصب
- ۲۹۲..... ۱-۱-۲-۲-۱-۴ محمد بن عمر واقدی (۲۰۷ق)
- ۲۹۲..... ۲-۱-۲-۲-۱-۴ حسن بن علی بن حسین (۳۰۴ق)
- ۲۹۳..... ۳-۱-۲-۲-۱-۴ محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق)
- ۲۹۳..... ۳-۲-۱-۴ وصیت و ارث
- ۲۹۳..... ۱-۳-۲-۱-۴ وصیت
- ۲۹۵..... ۲-۳-۲-۱-۴ ارث
- ۲۹۸..... ۳-۳-۲-۱-۴ آثار تألیفی شیعیان در باب وصیت و ارث
- ۲۹۸..... ۱-۳-۳-۲-۱-۴ حکم بن مسکین (حیات قبل ۱۷۵ق)
- ۲۹۹..... ۲-۳-۳-۲-۱-۴ عثمان بن عیسی کلایی (حدود سال ۲۰۰ق)
- ۲۹۹..... ۳-۳-۳-۲-۱-۴ یونس بن عبدالرحمن (۲۰۸ق)
- ۳۰۰..... ۴-۳-۳-۲-۱-۴ صفوان بن یحیی (۲۱۰ق)
- ۳۰۱..... ۵-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن أورمة (زنده ۲۴۷ق)
- ۳۰۱..... ۶-۳-۳-۲-۱-۴ حسن بن سعید بن مهران اهوازی (حدود ۲۵۰ق)
- ۳۰۱..... ۷-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن عیسی بن عبید بن یقظین (حیات ۲۵۴ق)
- ۳۰۲..... ۸-۳-۳-۲-۱-۴ علی بن مهزیار اهوازی (۲۵۴ق)
- ۳۰۳..... ۹-۳-۳-۲-۱-۴ حسین بن سعید بن مهران اهوازی (۲۵۷ق)
- ۳۰۴..... ۱۰-۳-۳-۲-۱-۴ موسی بن حسن بن عامر بن سعد اشعری قمی (حیات قبل ۲۶۲ق)
- ۳۰۴..... ۱۱-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری قمی (۲۸۰ق)
- ۳۰۴..... ۱۲-۳-۳-۲-۱-۴ أحمد بن علی بن محمد علوی عقیقی (۲۸۲ق یا ۲۸۰ق)
- ۳۰۵..... ۱۳-۳-۳-۲-۱-۴ علی بن محمد بن زیاد صیمری (۲۸۸ق)
- ۳۰۵..... ۱۴-۳-۳-۲-۱-۴ علی بن حسن بن فضال (۲۹۰ق)
- ۳۰۶..... ۱۵-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن حسن بن فروخ صفار (۲۹۰ق)
- ۳۰۷..... ۱۶-۳-۳-۲-۱-۴ عبد الله بن العلاء مذاری (قرن سوم)
- ۳۰۷..... ۱۷-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق)
- ۳۰۸..... ۱۸-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن یعقوب کلینی (۳۲۹ق)
- ۳۰۹..... ۱۹-۳-۳-۲-۱-۴ علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی (۳۲۹ق)
- ۳۰۹..... ۲۰-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن أحمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق)
- ۳۱۰..... ۲۱-۳-۳-۲-۱-۴ احمد بن محمد بن حسن بن دول قمی (۳۵۰ق)
- ۳۱۰..... ۲۲-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن علی بن فضل (۳۵۰ق)
- ۳۱۱..... ۲۳-۳-۳-۲-۱-۴ علی بن أحمد کوفی (۳۵۲ق)
- ۳۱۱..... ۲۴-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق)
- ۳۱۲..... ۲۵-۳-۳-۲-۱-۴ محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق)

۳۱۳.....	۴-۱-۲-۳-۳-۲۶. محمد بن محمد بن نعمان (۴۱۳ق).....
۳۱۳.....	۴-۱-۲-۳-۴. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب وصیت و ارث.....
۳۱۸.....	۴-۱-۲-۴. عتق (آزاد کردن برده).....
۳۱۹.....	۴-۱-۲-۴-۱. آثار تألیفی شیعیان در باب عتق.....
۳۱۹.....	۴-۱-۲-۴-۱-۱. أسود بن رزین (قرن دوم).....
۳۱۹.....	۴-۱-۲-۴-۲. صفوان بن یحیی (۲۱۰ق).....
۳۲۰.....	۴-۱-۲-۴-۳. حسن بن محبوب سراد (زراد) (۲۲۴ق).....
۳۲۰.....	۴-۱-۲-۴-۴. محمد بن اورمه قمی (احتمالاً ۲۴۷ق یا بعد از آن).....
۳۲۱.....	۴-۱-۲-۴-۵. حسین بن سعید بن مهران اهوازی (زنده تا ۲۵۴ق).....
۳۲۲.....	۴-۱-۲-۴-۶. علی بن مهزیار اهوازی (حدود ۲۵۴ق).....
۳۲۲.....	۴-۱-۲-۴-۷. محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی (۲۸۰ق).....
۳۲۳.....	۴-۱-۲-۴-۸. محمد بن حسن بن فروخ صفار (۲۹۰ق).....
۳۲۳.....	۴-۱-۲-۴-۹. محمد بن علی بن ابراهیم بن موسی (قرن سوم).....
۳۲۳.....	۴-۱-۲-۴-۱۰. محمد بن مسعود عیاشی (۳۲۰ق).....
۳۲۳.....	۴-۱-۲-۴-۱۱. محمد بن احمد بن ابراهیم جعفی کوفی (حدود ۳۳۰ق).....
۳۲۴.....	۴-۱-۲-۴-۱۲. حسن بن أحمد بن قاسم (زنده تا ۳۶۳ق).....
۳۲۴.....	۴-۱-۲-۴-۱۳. محمد بن احمد بن جنید (۳۸۱ق).....
۳۲۵.....	۴-۱-۲-۴-۱۴. محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (۳۸۱ق).....
۳۲۶.....	۴-۱-۲-۴-۲. تحلیل آثار تألیفی شیعیان در باب عتق.....

فصل پنجم: تحلیل و ارزیابی متون مالی شیعیان

۳۳۱.....	۵-۱. علل و زمینه‌های تألیف آثار در باب مسائل مالی.....
۳۳۲.....	۵-۲. توجه شیعیان به تألیف مسائل مالی و اقتصادی در اسلام.....
۳۳۳.....	۵-۳. جغرافیای تاریخی تک‌نگاری‌های مالی و اقتصادی شیعیان.....
۳۳۴.....	۵-۴. وثاقت و جایگاه علمی نویسندگان شیعی آثار مالی و اقتصادی.....
۳۳۵.....	۵-۵. پراکندگی زمانی مؤلفان شیعی تک‌نگاری‌های مالی و اقتصادی.....
۳۳۶.....	۵-۶. انواع تک‌نگاری‌های مالی و اقتصادی شیعیان.....
۳۳۷.....	۵-۷. دیدگاه و رویکردهای نویسندگان شیعی تک‌نگاری‌های مالی و اقتصادی.....
۳۴۰.....	۵-۸. اصناف و اهداف نویسندگان شیعی از تألیف تک‌نگاری‌های مالی و اقتصادی.....
۳۴۰.....	۵-۹. سبک و روش نگارش آثار مالی و اقتصادی شیعیان.....
۳۴۱.....	۵-۱۰. تک‌نگاری‌های فقهی - حدیثی شیعیان.....
۳۴۳.....	نتیجه پژوهش.....

منابع و مأخذ

۳۶۷.....	مقالات.....
۳۶۸.....	منابع لاتین و فرانسه.....
۳۶۹.....	پیوست‌ها.....

نمایه‌ها

۳۷۷.....	نمایه آیات.....
۳۷۹.....	نمایه روایات.....
۳۸۲.....	نمایه کتاب‌ها.....
۱.....	پی‌نوشت.....

پیشگفتار

تدوین آثار در موضوعات مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی از روزگار رسول خدا ﷺ در میان مسلمانان آغاز شد و پس از رحلت آن حضرت روزبه‌روز گسترش یافت. با رشد و شکوفایی تمدن اسلامی و گسترش فتوحات مسلمین، دانشمندان مسلمان در زمینه‌های مختلف تاریخ‌نگاری همچون: طبقات، مقاتل، فرق و مذاهب، تواریخ عمومی، نسب‌نگاری، کتب جغرافیایی، تواریخ محلی، کتب رجالی، تواریخ ائمه علیهم‌السلام، سفرنامه‌نویسی و... آثاری از خود به یادگار گذاشتند. مسلمانان در تاریخ‌نگاری بیشتر گرایش به نگارش سیره و مغازی رسول خدا ﷺ و در روزگار خلفای اموی به دلیل گرایش آنان به فتوح، فتوح‌نگاری رشد کرد. در کنار موضوعات فوق، سبک جدیدی ظهور کرد که در کنار تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، تاریخ اقتصادی و مالی را مورد بررسی قرار می‌دهد. تاریخ‌نگاری اقتصادی را می‌توان سنخی از تاریخ‌نگاری دانست که بررسی بخشی از کنش‌های انسانی را که در راستای تأمین معیشت او صورت گرفته است، مورد مطالعه قرار می‌دهد و نظر به سهم ملموس‌تر اقتصاد در زندگی انسان و برجستگی بیشتر کنش‌های اقتصادی انسان‌ها، این بخش از حیات جمعی انسان، برجسته‌تر بوده و لذا طبیعی است که مورد اهتمام بیشتر مورخین قرار گیرد (رضوی، ۱۳۸۸: ۹۴). شاید به کارگیری مفهوم تاریخ‌نگاری اقتصادی به‌عنوان یک رشته و یا گرایش مستقل در مطالعات تاریخی چندان متداول نباشد و یا ماهیتاً وجود چنین مفهومی تا حدودی دور از ذهن بنماید؛ اما دقت در عملکرد اندیشمندان بزرگی مانند: ولتر^۱ و ویکو^۲

---

1. Voltaire

2. Vico

منتسکیو،^۱ آدام فرگوسن،^۲ آدام اسمیت^۳ و جان میلر^۴ که می‌توان از آنها به عنوان فیلسوف مورخان قرون جدید یاد کرد و از عصر روشنگری (قرن ۱۸م) به بعد دستاوردهایی با این رویکرد نگاشتند و مهم‌تر این که بخش مهمی از ساختار زندگی اجتماعی انسان در گذشته، وجه اقتصادی آن بوده و وظیفه امروز مورخان شناخت و تحلیل جنبه‌های مختلف این وجه از زندگی است. تاریخ‌نگاری اقتصادی نیز می‌تواند به‌عنوان یک رویکرد روش‌شناسانه مورد توجه محققین عرصه تاریخ قرارگیرد و افق جدیدی را در مطالعات مربوط به این دانش باز گشاید. (همان: ۹۴)

تاریخ‌نگاری اسلامی نیز با تنوع و گستره موضوعی خاص خویش، جوانب مختلفی را دربر می‌گرفت که آگاهانه یا ناآگاهانه به وجوه اقتصادی نیز می‌پرداخت. (همان: ۱۱۳) اگرچه اندیشمندان غربی در قرن ۱۸م، برای اولین بار مفهوم تاریخ‌نگاری اقتصادی را مورد توجه قرار دادند و با همین رویکرد آثاری را به نگارش در آوردند؛ ولی مسلمانان خیلی زودتر از اروپائیان به بحث تاریخ‌نگاری مالی و اقتصادی توجه داشته‌اند به طوری که مشاهده می‌شود قاضی ابویوسف (۱۸۲ق) در کتاب «الخراج خود دیدگاه‌های خاصی در مورد مسائل مالی دولت مطرح می‌کند و ضوابط معینی را پیشنهاد داده که جلوتر از اصول پیشنهادی ۱۰۰۰ سال بعد آدام اسمیت^۵ (۱۷۷۶م) به‌عنوان چهار معیار مالیات‌ستانی (یعنی عدالت، قطعیت، آسانی وصول و کارایی اقتصادی) بوده است (صدیقی، ۱۳۷۴: ۳۴۷). مسئله اقتصاد همواره مورد توجه ادیان و بیش از همه مورد توجه و عنایت اسلام بوده است (حسینی، ۱۳۷۰: ۴).

با رشد و شکوفایی تمدن اسلامی در سده‌های نخست، تدوین آثار در باب امور مربوط به اقتصاد و مسائل مالی مورد توجه مسلمانان قرار گرفت و تک‌نگاری‌های بسیاری را با موضوعات اقتصادی و مالی تحت عناوینی همچون؛ اسواق (بازارها)، اموال، جزیه، دینار و درهم، تجارت، مکاسب، صنایع، زکات، خمس، اوزان و مقادیر و اسعار (نرخ‌ها) و مانند آن را به نگارش درآوردند. البته تدوین آثار در باب مسائل اقتصادی و مالی تنها منحصر به تألیف

-
1. Montesquieu
  2. Adam Ferguson
  3. Adam Smith
  4. John Miller
  5. Adam Smith

تک‌نگاری‌هایی با عناوین یاد شده نمی‌شده است چرا که بحث در باب مسئله مالی را می‌توان در ضمن کتب تاریخی از جمله؛ تواریخ عمومی، جغرافیای، محلی، فتوح، وزرا و کتاب و کتب جامع حدیثی و فقهی از جمله کتب اربعه شیعه و صحاح ششگانه مشاهده کرد. سیره و تاریخ با همه اهمیتی که در اسلام داشته، مورد توجه ائمه علیهم‌السلام و شیعیان آنها بوده است. اهل بیت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که مفسران قرآن بوده‌اند، بی توجه به تاریخ نبوده‌اند و پیروان آنان نیز در این موضوع پر تلاش و پرکار بوده‌اند (امامی فر، ۱۳۸۳: ۳۷). به همین سبب آثار مفید و ارزشمندی در زمینه تاریخ به یادگار گذاشته‌اند. اندیشمندان شیعه، هنگامی که پس از فتوحات گسترده اسلامی و تشکیل حکومت‌های نسبتاً پیچیده‌تر و منظم، رفته‌رفته، تئوری‌های سیاسی حکومت را تنظیم می‌کردند، تلاش‌های فراوانی داشتند که تا حد امکان، محتوای نظری اداره جامعه را از آیات و روایات، شامل گفتار و رفتار رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، صحابه، تابعین و هرکس دیگری که در مبانی اصولی و کلامی خویش، سخن و منش او را شرعاً حجت و معتبر می‌شمردند، پُر کنند.

قلمرو دانش اقتصاد گستره‌ای دارد که دست کم هفت بخش را در خود جای می‌دهد: مبانی (فلسفه) اقتصاد، مکتب اقتصادی، حقوق اقتصادی، اخلاق اقتصادی، نظام اقتصادی، توسعه اقتصادی و علم اقتصاد به معنای خاص. از این میان، مباحث مربوط به حقوق اقتصادی، حجم گسترده‌ای را در میراث علمی و مکتوب مسلمانان به خود اختصاص داده است. این مباحث در متون فقهی با عنوان «فقه الاقتصاد» پیوسته موضوع تحقیق فقیهان بوده است (ایروانی، ۱۳۹۳: ۲۳). از این رو علمای اسلام از دیر زمان در کنار سایر مباحث علمی خود پیرامون مسائل اقتصادی در ابواب مختلف فقه بحث‌های بسیار عمیق و ارزنده‌ای را مطرح کرده‌اند، اگرچه احیاناً پراکنده و غیر منسجم (حسینی، ۱۳۷۰: ۴) بنابراین مشاهده می‌شود از قرن اول هجری و بعد از وفات رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که دست مسلمانان از منبع تشریح احکام اسلام در تمام زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی کوتاه شد، با توجه به وضعیت و شرایط سیاسی اجتماعی حاکم بر جامعه، فقها به منظور تشریح احکام، کاتبان و وزیران به منظور اداره بهتر سرزمین‌ها و مناطق اسلام و مورخان به منظور تاریخ‌نگاری، در باب فقه، حدیث و تاریخ، دست به نگارش آثار زیادی زدند. اگرچه گروه اول یعنی فقیهان، با رویکرد فقهی دست به نگارش این آثار زده‌اند و به تشریح احکام پرداخته‌اند ولی در ضمن بیان این احکام، رویکرد و توجه به مسائل تاریخی در ضمن نقل روایات نیز مطرح شده است و این امر باعث شده است که محتوای این آثار جنبه

فقهی - حدیثی و تاریخی به خود گیرد. از جمله این آثار تک‌نگاری‌های فقهی - حدیثی و تاریخی در باب مسائل مالی همچون؛ اسواق (بازارها)، اموال، جزیه، دینار و درهم، تجارت، مکاسب، صنایع، خراج، جزیه، وقف، انفال، زکات، خمس، اوزان و مقادیر و اسعار (نرخ‌ها) و مانند آن می‌باشد.

پژوهش حاضر این تک‌نگاری‌ها را در چهار دسته بررسی و تبیین می‌کند. دسته اول شامل منابع مالی دولت اسلامی می‌باشد که تحت عنوان دو دسته از آثار یعنی تک‌نگاری‌های سیاسی - اجتماعی - فقهی (خراج، جزیه، غنایم و انفال، فیء، اقطاع، وقف) و تک‌نگاری‌های عبادی - فقهی (خمس، زکات، صدقه، کفارات و نذورات، لُقْطه) مورد بررسی قرار می‌گیرند؛ دست دوم شامل پیشه‌ها و صناعات می‌باشد که تحت عنوان دو دسته از آثار یعنی تک‌نگاری‌های فقهی - حدیثی (کسب و کار، معاش، رزق، تجارت) و تک‌نگاری‌های فقهی - حدیثی و اقتصادی (صنایع، بازار، الارزاق و آلاجال و الاسعار، حساب، صنعت سکه، صنعت اوزان و مقادیر) مورد توجه قرار می‌گیرد؛ دسته سوم شامل عقود، قراردادهای و معاملات که تحت عنوان دو دسته از عقود لازم (بیع و شراء، رهن، اجاره، مزارعه، مساقات، ضمان) و عقود جایز (قرض، ودیعه، عاریه، جعاله، شرکت، مضاربه، وکالت) مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ دسته چهارم نیز شامل مالکیت خصوصی تحت عنوان تک‌نگاری‌های فقهی - حدیثی (عطایا و هبه، غصب، وصیت و ارث، عتق) مورد بررسی قرار می‌گیرد. اثر تحقیقی پیش رو در پنج فصل نگاشته و تنظیم گردیده است که فصل اول به بررسی تک‌نگاری‌های نگارشی شیعیان که در باب منابع مالی دولت می‌باشد پرداخته شده است؛ در فصل دوم تک‌نگاری‌هایی تألیفی شیعیان که در باب پیشه‌ها و صناعات به نگارش درآمده است مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ در فصل سوم به تک‌نگاری‌های شیعیان در باب عقود و قراردادهای پرداخته می‌شود؛ در فصل چهارم تک‌نگاری‌های شیعیان در باب مالکیت خصوصی مورد بررسی قرار می‌گیرد. و در نهایت فصل پنجم تحلیل و ارزیابی متون مالی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مهم‌ترین مشکلی که در این تحقیق، پیش روی نویسندگان قرار داشت، عدم دسترسی مستقیم به تک‌نگاری‌های مالی به نگارش درآمده توسط شیعیان جهت تحلیل تاریخی این متون بود که علت اصلی این مشکل مفقود شدن اکثر این تک‌نگاری‌ها در قرون اولیه هجری بود.

پیشگفتار ۵

یکی دیگر از مشکلاتی که نویسندگان در این پژوهش با آن مواجه بودند، اگر چه تعداد انگشت شماری از این تک‌نگاری‌ها برجای مانده بود، دسترسی به آنها امکان‌پذیر نشد؛ تعدادی از این تک‌نگاری‌ها در فهرست مخطوطات برخی کتابخانه‌ها در قم و تهران موجود بود؛ ولی به دلیل عدم تساهل برخی مسئولان این کتابخانه‌ها امکان دسترسی به آنها فراهم نشد.

فصل اول

منابع مالی دولت اسلامی

بررسی قرآن و سنت به ما نشان می‌دهد که دین اسلام در دستورات خود، آیات و روایات متعددی در جهت رفع نیازهای بشر در اعصار و دوره‌های مختلف به‌ویژه برای تشکیلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بیان نموده است.

با توجه به اینکه وجود دولت، ضروری و از طرفی داشتن دولت مقتدر، مستلزم داشتن منابع مالی است و دولت‌ها از طرق مختلف منابع مالی‌شان را تأمین می‌کنند، دولت اسلامی نیز با توجه به وسعت قلمرو و تغییر و تحولاتی که در این قلمرو صورت می‌گرفت و نیز با توجه به اهداف بسیار متنوع و گوناگون اقتصاد اسلامی در مقایسه با مکتب‌های دیگر، از منابع درآمد فراوان و متنوعی برخوردار بود. اهم عایدات دولت اسلامی را خراج یا مالیات بر اراضی، جزیه، عوارض گمرکی، صادرات، مالیات معادن، غنایم جنگی، مال المصالحه‌هایی که براساس عهدنامه‌های صلح مقرر می‌شد، غرامت گرفتن مالیات بر ارث، تصرف ما ترک عمل دیوان، باج و هدایایی که ملوک اطراف می‌پرداختند و بسیاری از مالیات‌های ویژه و فوق‌العاده تشکیل می‌داد، که برخی از این منابع مالی همچون زکات، خمس، انفال و مالیات در شرع پیش‌بینی شده است. همین منابع است که افزون بر رفع نیازهای مالی دولت اسلامی، باعث دست‌گیری از نیازمندان؛ برطرف ساختن نیازهای ضروری، فکری و مادی مسلمانان؛ ایجاد محبت و وحدت میان افراد توانمند و نیازمند؛ توزیع عادلانه درآمد و ثروت و توانمند ساختن دولت اسلامی نسبت به هزینه‌های مالی و بهره‌بری در شؤون اسلامی و مدیریت دولتی را محقق می‌سازد.

از جمله مهم‌ترین منابع مالی دولت اسلامی در هفت قرن نخست هجری می‌توان به زکات، خمس، خراج، جزیه، انفال، فیء، غنائم، و... اشاره کرد که ما در این قسمت به معرفی شخصیت‌های شیعه می‌پردازیم که در باب موارد پیش‌گفته دست به نگارش اثر زده‌اند.

۱-۱. زمینه‌ها، علل و عوامل نگارش تکنگاری‌ها در باب منابع مالی دولت

اسلامی

تدوین آثار در موضوعات مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی از روزگار رسول خدا ﷺ در میان مسلمانان آغاز شد و پس از رحلت آن حضرت روز به روز گسترش یافت. در این میان متون فقهی بیش از پیش از سوی مسلمانان و به‌ویژه تابعین مورد توجه واقع شد. بنابراین، فقیهان با رویکرد فقهی دست به نگارش این آثار زده‌اند و به تشریح احکام اسلامی پرداخته‌اند؛ ولی در ضمن بیان این احکام، رویکرد و توجه به مسائل تاریخی در ضمن نقل روایات نیز مطرح شده است و این امر باعث شده است که محتوای این آثار جنبه حدیثی - فقهی و تاریخی به خود گیرد. از جمله این آثار تکنگاری‌هایی در باب منابع مالی دولت اسلامی همچون؛ زکات، خمس، خراج، جزیه، انفال و... می‌باشد. لذا آثار زیادی به صورت تکنگاری به نگارش درآمدند.

به موازات رشد و گسترش اسلام و با فاصله گرفتن از عصر نبوت، نگارش این آثار از جانب مسلمانان با اقبال رو به رو شده است. به طور یقین در هر دوره تاریخی دلایل و انگیزه‌های ویژه‌ای برای ثبت رویدادها و وقایع آن دوره وجود دارد. اوج نگارش آثار در باب منابع دولت اسلامی، سه چهارم قرن اول هجری بوده است که همواره تحت تأثیر نیازهای دینی و مذهبی حیات مسلمانان و سطوح پیشرفت جامعه انسانی و مسائل منشعب از آن همچون؛ مسائل سیاسی - اجتماعی و اقتصادی آثار مهمی در این باب به نگارش درآمده‌اند. از مهم‌ترین عواملی که باعث نگارش در باب منابع مالی دولت اسلامی شده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد؛

۱-۱-۱. جامعیت اسلام

اسلام به‌عنوان آخرین و کامل‌ترین دین الهی ناگزیر به توجه به مسائل مالی و اقتصادی بوده است. در این ارتباط برخی از مهم‌ترین منابع مالی دولت اسلامی همچون؛ خمس، خراج، جزیه، غنائم و انفال، حکم و جوبشان ارتباط مستقیم با جنگ‌های رسول خدا ﷺ داشته است. بخش دیگر از مسائل اسلام ارتباط مستقیم با سیره رسول خدا ﷺ و ائمه اطهار در جهت الگو قرار دادن آنها از جمله در باب منابع مالی دیگر همچون؛ مسئله پرداخت زکات، وقف، کفاره و

نذورات بوده است. نقل روایات آن حضرت در خصوص مسائل مالیه باعث رویکرد مسلمانان به نگارش آثار در باب منابع مالی دولت اسلامی به‌ویژه آنچه مرتبط با مسائل و احکام عبادی اسلام از جمله؛ خمس، زکات، صدقه، کفاره، لقطه و وقف می‌باشد، بوده است.

۱-۱-۲. رویکرد قرآن به منابع مالی دولت اسلامی

یکی از مباحثی که در ارتباط با مسائل مالی بوده و در قرآن مطرح شده است، بحث در باب مسائلی همچون منابع مالی دولت اسلامی می‌باشد. در قرآن و در آیات زیادی به مسائل اقتصادی و مالی از جمله؛ زکات، خمس، خراج، وقف، صدقه، کفارات، جزیه، معاملات و آسیب‌های اقتصادی مثل کم‌فروشی اشاره شده است. این مباحث مالی از مهم‌ترین منابع درآمدی دولت اسلامی بوده‌اند. در واقع رویکرد به مسائل مالی به‌ویژه احکام عبادی در قرآن یکی از عوامل اصلی توجه نویسندگان و به‌ویژه فقها در تدوین مباحث مالی و اقتصادی بوده است.

۱-۱-۳. بهره‌گیری از سنت رسول خدا ﷺ

بهره‌گیری از سنت رسول خدا ﷺ به عنوان عاملی اثر بخش در جهت تدوین آثار در باب منابع مالی دولت اسلامی نقش مهمی داشته است، چرا که ما شاهد توجه مسلمانان به گفتار و کردار (سیره) رسول خدا ﷺ به منظور رهنمود گرفتن از آن و اعتماد بر آن در قانون‌گذاری اسلامی و سامان دادن کارهای اداری (خضر، ۱۳۸۹: ۷۴)، از جمله مسائل مالی مطرح در زمان رسول خدا ﷺ مانند؛ روش آن حضرت مبنی بر چگونگی تقسیم اموال به دست آمده از اهل بحرین، (ابویوسف، بی تا: ۴۲) قضیه اموال بنی‌نضیر (ابن‌سعد، بی تا، ج: ۱: ۱۸۳) بیانات عمومی آن حضرت درباره غنایم و ثروت‌های طبیعی (قرشی، ۱۳۹۹، ج: ۱: ۸۴؛ ابوعبید، بی تا: ۳۰۲) و بسیاری نمونه‌های دیگر هستیم، که به‌عنوان سنتی لازم‌الاجرا در دوره‌های بعد مورد استناد قرار گرفته است. برای نمونه، برپایه سنت رسول خدا ﷺ در اخذ جزیه از اهل کتاب که برگرفته از سخنان و نامه‌های ایشان است، چگونگی و میزان جزیه در دولت اسلامی را می‌توان استنباط کرد (ابویوسف، بی تا: ۷۲). و در دوره فتوح، این سنت مبنای عمل سرداران مسلمان بود. (همان: ۲۶، ۲۳) بنابر این عوامل، نویسندگان و به‌ویژه مورخان و فقیهان، ابتدا به نگارش سیره

رسول خدا ﷺ و بعدها تألیف کتاب‌های فقهی و حدیثی روی آوردند که در آنها ضمن نقل روایات و احادیث رسول خدا ﷺ در باب مسائل مختلف فقهی، مسائل فقه مالی به‌خصوص منابع مالی دولت اسلامی نیز مطرح بوده است. به جرأت می‌توان گفت بهره‌گیری از سنت رسول خدا ﷺ عاملی بسیار نیرومند در جهت تدوین منابع مالی دولت اسلامی در دو بُعد سیاسی - اجتماعی - فقهی و عبادی - فقهی بوده است.

۱-۱-۴. توجه به مسائل فقهی - مالی

در قرون نخستین هجری مسائل مالی و اقتصادی بیشتر از جنبه فقهی مورد توجه نویسندگان و به‌ویژه فقهاء بوده است. به این دلیل مسلمانان در جهت تشریح احکام مربوط به مسائل مختلف مالی خود و تطبیق آنها با قوانین شرع، پیرو نظرات فقها بودند و به تدریج و گذر زمان مشاهده می‌شود که با اوج کاربرد فقه به لحاظ زیاد شدن مسائل، بعد از فتوحات اسلامی و ورود مسائل جدید و بررسی‌های دقیق‌تر علمی در گستره فقه، یعنی از ابتدای قرن دوم هجری تا اوایل قرن چهارم هجری، کتاب‌های فقهی مهمی به نگارش درآمدند که در آنها ضمن پرداختن به جنبه‌های مختلف فقهی، فقه مالی و از جمله منابع مالی دولت اسلامی همچون؛ زکات، خمس، صدقه، وقف، کفاره و... نیز مورد توجه بوده است.

۱-۱-۵. فتوحات و گسترش مناطق اسلامی

در باب نگارش آثار در باب منابع مالی دولت اسلامی باید اذعان کرد که برخی از این منابع در ارتباط مستقیم با فتوحات به وجود آمدند، از جمله این منابع می‌توان به بحث خراج، جزیه، خمس غنائم، انفال و فیه اشاره کرد. از طرف دیگر با توجه به فتوحات انجام شده یکی از مشکلاتی که در ارتباط با بحث فتوحات مطرح شده نحوه اداره شرعی مناطق مفتوحه بوده که با توجه به این دو مسئله مشاهده می‌شود با اوج‌گیری کاربرد فقه به لحاظ زیاد شدن مسائل مالی از جمله منابع مربوط به دولت اسلامی بعد از فتوحات و ورود مسائل جدید و بررسی‌های دقیق‌تر علمی در گستره فقه، یعنی از ابتدای قرن دوم هجری تا اوایل قرن چهارم هجری، خلفا بر آن داشت تا با تشویق کاتبان، وزیران، قاضیان و فقهاء آثاری ناب در زمینه منابع مالی دولت اسلامی به نگارش در آورند. از جمله این آثار می‌توان به کتاب «دواوین الخراج» عباد بن عباس که برای

حاکم قم به نگارش درآمده است، اشاره کرد (طهرانی، بی تا، ج ۴: ۲۸۳). بنابراین فتوحات اسلامی از جمله مهم‌ترین عواملی بوده‌اند که در تألیف برخی از منابع مالی دولت اسلامی از جمله؛ بحث خراج، جزیه، فیء، انفال و خمس غنائم نقش مهمی داشته‌اند و باعث شده است که مسلمانان در جهت تشریح احکام آنها به تألیفات ارزشمندی دست زنند.

۱-۱-۶. تاریخ‌نگاری

یکی از نمودها و مظاهر درخشان فرهنگ و تمدن اسلامی، تاریخ‌نگاری است. مسلمانان از همان سده‌های نخستین در سبک‌های مختلف تاریخ‌نگاری از جمله؛ تاریخ سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آثار زیادی را به نگارش درآوردند. در کنار این سبک‌ها، جنبه اقتصادی و مالی دولت اسلامی نیز مورد توجه قرار مورخان گرفت و در باب امور مالی آثاری به نگارش درآمدند که منابع مالی دولت اسلامی نیز به‌عنوان یکی از سبک‌های نگارش مالیه با توجه به خاستگاه فرهنگی و تمدنی اسلام، مورد توجه مورخان قرار گرفت و کتاب‌هایی در این باب تألیف شد که اگرچه با هدف فقهی و به منظور رفع نیازهای مالی و اقتصادی جامعه به نگارش درآمده‌اند؛ ولی مشاهده می‌شود که در برخی از این آثار جنبه‌های تاریخی آنها غلبه دارد، به‌ویژه آثاری که در ارتباط با خراج، جزیه و اقطاعات سرزمین‌های اسلامی به نگارش درآمده‌اند.

با توجه به مطالب فوق در باب زمینه، علل و عوامل نگارش آثار در باب منابع مالی دولت اسلامی باید گفت که تألیف آثار در این ابواب در چند سده نخستین هجری متأثر از سه عامل اصلی می‌باشد؛ اولاً از یک طرف عوامل مذهبی و دینی جامعه است که در واقع تحت تأثیر اسلام، قرآن به‌عنوان کلام الهی، سنت رسول خدا ﷺ و مسائل فقه مالی جامعه اسلامی در دو قالب عملی و رفتاری (تشکیل و اداره دولت اسلامی) و تئوری (نقل احادیث و روایات ایشان) قرار می‌گیرد و به پیروی از این چهار عنصر یعنی اسلام، قرآن، سنت رسول خدا ﷺ و مسائل فقه مالی جامعه، آثاری در این باب به نگارش درآمد. ثانیاً عوامل سیاسی - اجتماعی جامعه که خود را در جریان فتوحات مسلمانان و مسائل منشعب از آنها، از جمله نیازهای اقتصادی و مالی دولت اسلامی و نحوه اداره شرعی سرزمین‌های مفتوحه نشان داد و باعث نگارش آثار مالی شد و ثالثاً جنبه علمی و فرهنگی جامعه اسلامی بود که در قالب تاریخ‌نگاری نمود یافت و در نتیجه مبنای تدوین آثاری در باب منابع مالی دولت در تمدن اسلامی گردید.

۱-۲. انواع آثار تألیفی شیعیان در باب منابع مالی دولت اسلامی

همان‌طور که در مباحث قبل اشاره شد مهم‌ترین منابع مالی دولت اسلامی شامل مواردی همچون؛ خراج، جزیه، خمس، زکات، صدقه، غنائم، انفال، فیه، وقف، اقطاع، کفارات، نذورات و لقطه می‌باشد. ما در این قسمت این منابع را بر پایه مصارف آنها در دو دسته‌بندی تحت عنوان؛ تک‌نگاری‌های سیاسی - اجتماعی - فقهی و تک‌نگاری‌های عبادی - فقهی مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱-۲-۱. تک‌نگاری‌های سیاسی - اجتماعی - فقهی

این تک‌نگاری‌ها شامل ابوابی همچون؛ خراج، جزیه، غنائم و انفال، فیه، اقطاع و وقف می‌باشد. در زیر به بررسی علل و عوامل نگارش این آثار، آثار تألیفی نویسندگان شیعه در ابواب فوق و نویسندگان آنها پرداخته می‌شود.

۱-۲-۱-۱. خراج (مالیات اراضی)

خراج در لغت به معنی درآمد، سود، پاداش، عطیه و محصول زمین، به کار رفته است؛ ولی به مرور زمان به مالیات تخصیص یافت. (لشکری، ۱۳۸۰: ۹۵) در عرف عام، معمولاً خراج معنای وسیعی داشته و بر انواع مالیات اطلاق می‌شده؛ اما در عرف خاص در معنای دقیق‌تر آن یعنی مالیات بر اراضی به کار رفته است. (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۲: ج ۲، ۱۴ - ۱۵)

بحث خراج در قرآن تنها در آیه ۷۲ سوره مؤمنون آمده است؛ «أَمْ سَأَلْتُم مِّنْ رَبِّكَ خَيْرًا وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ» (آیا تو از آنها (در برابر دعوت) مزدی خواسته‌ای؟ با این که پاداش دائمی پروردگارت بهتر، و او بهترین روزی دهندگان است). در این آیه اعطای خراج به معنای عام لغوی خود، یعنی مال و پاداش تفسیر شده است (طبری، ۱۴۲۰: ۱۹، ۵۸) و در احادیث نبوی از جمله این حدیث؛ «حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ الْوَاقِدِيِّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ شَرِيكِ ابْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي نَيْرِ اللَّيْثِيِّ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ مَوْلَى مِمْوَنَةَ بِنْتِ الْحَارِثِ ابْنِ حَزْنِ بْنِ بَجِيرِ الْهَلَالِيِّ قَالَ لَمَّا أَرَادَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَتَّخِذَ السُّوقَ بِالْمَدِينَةِ قَالَ: هَذَا سُوقُكُمْ لَا حَرَجَ عَلَيْكُمْ فِيهِ»، (بلاذری، ۱۹۸۸: ۲۴) این سخن رسول خدا ﷺ است که وقتی خواست بازاری در مدینه بسازد، فرمود: این بازار شما است، در این بازار خراجی بر شما نیست. خراج در اینجا به معنی اجاره بها و مالیات است.